

El món religiós d'Oxirinc a la llum de les darreres excavacions a El Bahnasa, província de Minia, Egipte

JOSEP PADRÓ, EVA SUBÍAS, MAITE MASCORT, NÚRIA CASTELLANO
I HASSAN IBRAHIM AMER

Durant la dinastia XXVI (664-525 aC) a Egipte hi va haver tres grans centres que ens han deixat necròpolis molt importants. La ciutat de Sais, al Delta, era la capital del Doble País i com a tal, l'arquitectura i l'urbanisme de la ciutat eren admirats per tots els viatgers. Malauradament, l'augment del nivell de la capa freàtica i els problemes que això comporta n'han dificultat l'excavació.

Una mica més al sud hi ha la ciutat de Memfis, la primera capital de l'Egipte unificat. Aquí es van enterrar molts nobles al costat dels centres funeraris d'altres èpoques per tal de mostrar el seu respecte i el lligam amb els seus avantpassats.

Finalment, hi havia la ciutat de Tebes, que competia amb Sais en importància especialment durant la primera meitat de la dinastia, amb les tombes de poderosos funcionaris.

I és en aquesta època quan els faraons tornen a mostrar un interès en la zona dels oasis, especialment el de Bahariya a Oxirinc, per la seva posició estratègica en relació amb la xarxa viària cap als oasis del desert occidental.

Al jaciment d'Oxirinc les restes més antigues documentades arqueològicament són d'època saïta i corresponen a l'anomenada necròpolis alta. Aquestes restes ens permeten conèixer els costums religiosos d'aquest període, l'aspecte funerari i les creences que van lligades al món de la mort.

1. CARACTERÍSTIQUES RELIGIOSES

Durant tota la Baixa Època i especialment a la dinastia XXVI es produeix un augment de les mostres de devoció i culte als animals sagrats. De tots aquests, el toro Apis, els gats i els ocells eren els més populars. A Oxirinc hi ha referències a una ne-

cròpolis de peixos, de la qual no es té constància arqueològica. La presència en el mercat d'antiguitats d'exvots de bronze en forma de peix oxirinc i mòmies procedents de la zona es pot deduir que hi devia haver una necròpolis o un amagatall a la zona. Els peixos momificats podien tenir senyals d'evisceració i estar reomplerts de fang o es posaven en natró i els embolicaven.

La major part d'informació religiosa d'Oxirinc s'ha obtingut de les seves necròpolis, que s'estenen a l'oest de la ciutat antiga, a partir del límit de la zona desèrtica amb la zona de vegetació. La ciutat ha estat visitada per viatgers i exploradors moderns, des de l'expedició napoleònica. Però ja a l'antiguitat tenim constància de la visita a la necròpolis de personatges que volien honorar la memòria dels difunts enterrats a l'antiga Per-medjed. La tomba més monumental fins ara excavada, que es coneix pel número 1, ens ha proporcionat diversos grafitis. A la banda est i oest del final del pou hi ha dos grafitis de color vermell, record d'un visitant d'època de Cleopatra (probablement la VII) escrits en demòtic. A l'interior de la tomba també hi ha grafitis, com podem veure a la llinda de la sala 3, que és la cambra funerària principal. Un altre grafit en demòtic adverteix del perill de tocar el tresor, en un intent de preservar l'aixovar del difunt.

La mateixa tomba número 1 (figura 1) ens proporciona una mostra d'una de les característiques d'aquesta època que fa referència als antropònims dels egipcis. A la sala 1, orientada est-oest hi ha dues portes d'accés que donen a dues sales. A la llinda de la porta que obre a la sala 5 hi ha un grafit en negre amb el nom de Uahibre. Més a l'interior, a la sala 7 es van recuperar dos sarcòfags, un dels quals amb una inscripció jeroglífica que posava Uahibre dins d'un cartutx.

Els faraons saïtes, amb l'afany de legitimar-se i relacionar-se amb els grans sobirans d'èpoques passades, incorporaven a la seva titulatura el nom d'alguns dels seus avantpassats més cèlebres. I els personatges privats prenien algun dels noms del faraó contemporani com a part del seu propi nom. El nom de Uahibre formava part de la titulació de dos faraons de la dinastia XXVI, Psamètic i Àpries i en concret en època d'aquest últim es va posar de moda encerclar-lo dins d'un cartutx reial. Aquest fet ha ajudat a datar la tomba sota el regnat del faraó Àpries.

A Oxirinc s'han fet treballs d'excavació per part dels buscadors de papirs Grenfell i Hunt i de Flinders Petrie. Però els resultats més significatius anteriors a les excavacions de la nostra missió procedeixen de les campanyes arqueològiques del Servei d'Antiguitats d'Egipte, centrades en els sectors 1 i 2, després de comprovar que es produïen saquejos per part d'excavadors clandestins.

Les tombes que es van descobrir corresponien a època saïta i del seu estudi es poden desprendre una sèrie de característiques arquitectòniques relacionades amb els conceptes religiosos i funeraris.

Els saquejos per part de lladres eren molt freqüents a l'antiguitat i per aquesta raó, les tombes de la dinastia XXVI van ser dissenyades per intentar frenar aquests robatoris. La tomba s'envolta d'un mur de tancament, generalment de tovot, que acostuma a estar destruït en l'actualitat. Per poder accedir a l'interior es construïa un pou a força profunditat per impedir-hi l'accés i que implicava un esforç molt gran per protegir

Figura 1. Interior de la cambra 3 de la Tomba saïta número. 1. Detall de les decoracions del sostre i de les parets.

el mort. La protecció física anava acompanyada de la protecció simbòlica, representada per l'orientació de la tomba. A l'època saïta les tombes es poden orientar nord-sud o est-oest, però l'accés a la cambra funerària es fa sempre per la zona dels peus del difunt. No és d'estranyar que les parets situades prop dels peus i a l'entrada de la cambra portin una sèrie fórmules per impedir l'entrada dels mals esperits i dels lladres.

On es poden comprovar les creences religioses amb més profunditat és en el programa decoratiu de les tombes. Els textos escollits i el lloc on estan col·locats demostren una sistematització i una concepció precisa del món de la mort a la dinastia XXVI. Per raons religioses, els murs de la cambra funerària i els sarcòfags portaven inscripcions i escenes. Els textos funeraris més populars eren el Llibre dels Morts, tot i que, coincidint amb un corrent arcaïtzant que es produeix en aquesta època, són utilitzats els antics Textos de les Piràmides i els Textos dels Sarcòfags. Les llistes d'ofrenes i, excepcionalment, escenes religioses completen el repertori iconogràfic. A la necròpolis alta, la tomba número 1 és la que ofereix més quantitat i qualitat a l'hora d'analitzar la seva decoració. Aquest complex subterrani format per set cambres amb volta i accessibles per un pou de planta quadrada amb una profunditat de 4,20 metres, era una tomba familiar on només la cambra 3 té restes de pintura. Els murs nord, oest i sud presenten textos jeroglífics d'àmbit funerari i imatges del difunt presentant ofrenes als déus.

En aquesta època la cambra funerària s'assimila a un sarcòfag amb la part superior com un cel identificat amb la deessa Nut. El sostre de la tomba està pintat com un firmament blau amb estrelles grogues de cinc puntes. Els estels eren els «seguidors d'Osiris», el déu dels difunts. També se'ls anomenava «els habitants de la Duat», que era el regne dels morts per als antics egipcis, ja que es creia que els difunts sobreviuen als estels. La possibilitat de continuar vivint entre les constel·lacions nocturnes era el desig de molts egipcis i la raó de l'ornamentació de les tombes amb una volta celest.

Les inscripcions parietals, pintades a la cambra del sarcòfag, estan en mal estat de conservació i es troben en procés d'estudi. A simple vista es pot deduir que a la paret oest hi ha els noms i títols del personatge i hem pogut localitzar el nom d'Oxirinc escrit en jeroglífics i ortografiat Per-medjed. A les parets nord i sud hi ha escrita la fórmula de les ofrenes i apareix el difunt fent ofrenes.

Aquesta cambra allotjava un sarcòfag de granit gris que es trobava sota el paviment, inscrit amb textos jeroglífics per protegir el difunt. Aquest tipus de sarcòfag de pedra és una mostra d'aquest estil arcaïtzant, ja que estaven en ús durant l'Imperi Antic.

El constructor d'aquesta tomba és també el propietari del sarcòfag de pedra, on podem llegir el seu nom: Het, profeta de Tueris, profeta de Bastis, profeta dels santuaris divins, noble i príncep, fill de la dama Taixeritkhonsu.

Un estudi de la tipologia del sarcòfag ens acosta a l'ideal saïta de bellesa i a les fórmules de protecció que prenién. El rostre és una imatge idealitzada, amb la línia de cosmètic i cella en relleu i la boca amb un somriure lleuger. La perruca té estries verticals que reposen al pit dividit en dues bandes verticals i orelles descobertes. La barba apareix trenada i corbada a la punta, segons la manera típica de les representacions d'Osiris, déu dels morts. D'aquesta manera, el difunt arribava a assimilar-se a la divinitat.

Al pit porta un collaret *usekh* amb 2 caps de falcó a l'alçada de l'espatlla. Al centre, sota l'*usekh* hi ha la deessa Nut amb el disc solar i braços alats oberts en un gest de protecció: a les mans porta plomes de maat (com a continuïtat del que apareix a l'Imperi Nou). A cada costat de la deessa apareix Het de genolls davant de diferents genis: Ptah-Tenen a la seva dreta i a l'esquerra Nehebka (agatosdaimon del nomos XIX) amb unes columnes de jeroglífics amb els noms dels genis.

Sota la deessa hi ha 5 columnes de textos que podrien ser del Llibre dels Morts i al final de cada columna hi ha representada la divinitat a la qual es refereix la fórmula. Hi ha dos fills d'Horus en forma humana a cada costat: a la dreta Amset i Duamutef i a l'esquerra, Qebsenuf i Hapi, juntament amb Anubis i altres genis.

Als peus hi ha representats dos genis amb cap d'animal i ganivets a les mans, que vigilen les portes d'entrada i protegeixen el difunt dels perills. La lleona Menet, senyora de l'Abaton (que era la tomba del déu Osiris) i la serp Nebneru ajudaven el difunt a l'altre món.

La protecció més important provenia, potser, de les dues deesses bessones: Isis i Neftis. Al cap apareix Neftis amb els braços i les ales desplegadas i agenollada por-

tant a les mans un amulet protector. Als peus la deessa Isis amb els braços i les ales desplegades i agenollada portant a les mans l'amulet *ankh*.

La creença en la vida en el més enllà comportava la preparació d'un aixovar funerari que havia de comptar amb els amulets. Un dels amulets més poderosos és l'ull d'Horus, l'*udjat*. A la llinda d'entrada de la sala 7 hi ha un grafit negre amb aquest símbol, sens dubte per allunyar els mals esperits de la tomba.

Un altre dels amulets importants és la cobra dreta o *ureo*. En una de les tombes de la necròpolis, l'anomenada número 2, hi ha una mostra escultòrica d'aquest amulet. La tomba és una estructura en forma de creu amb un distribuïdor que dona a tres cambres i al qual s'accedeix per una escala. Una de les cambres té a la façana una motllura amb un fris d'ureus i dos discos solars. El motiu de les cobres dretes que escupen verí, que ja apareixia al complex funerari del rei Djoser a l'Imperi Antic, es creia que tenia poders de defensa.

Un altre amulet lligat al món funerari és el pilar *djed*, que representava la columna vertebral d'Osiris i simbolitzava l'estabilitat. Al sud-oest de la tomba número 1 es localitza la tomba 7, un conjunt de tres cambres cobertes amb volta de canó i pavimentades. A l'estructura inicial de dues cambres se'n va afegir una de més tardana. És en les portes de les dues cambres més antigues on es van localitzar uns textos jeroglífics en pintura vermella, probablement la fórmula de les ofrenes, que flanegen el pilar *djed*, tocat amb la corona del déu funerari Ptah-Sokar-Osiris.

Figura 2. Tomba saïta número 13.

Figura 3. Sarcòfag femení dins la cambra principal de la tomba número 13.

Molt a prop d'aquesta tomba, a tres metres de profunditat d'unes estructures de tovot d'una necròpolis copta, va aparèixer una nova estructura funerària (figura 2). Aquesta tomba consta d'un petit vestíbul on apareixen disposades en creu una cambra principal en l'eix major i dues laterals annexes. La tomba es trobava saquejada i no s'hi va poder localitzar el pou d'accés. Cap al nord del suposat pou d'accés apareix una nova cambra que sembla completar el conjunt. La cambra major situada al sud té planta rectangular. Està coberta amb una volta de canó i conté un sarcòfag antropomorf de pedra dura sense inscripcions (figura 3), tot i que als seus peus s'aprecia l'inici d'una banda vertical on normalment s'inscrivien els textos funeraris. El modelatge del rostre es va fer amb molta cura i mostra les característiques estilístiques pròpies de l'època saïta. La cara mostra uns trets delicats, femenins, només alterats pel fet que el nas ha patit alguna destrossa. Malauradament, un forat als carreus de la volta, la tapa desplaçada del sarcòfag i l'interior buit demostren que la tomba havia estat saquejada ja a l'antiguitat.

A la cambra apareixen dos nínxols a les parets dels costats llargs del sarcòfag, que estan buits. Aquests forats corresponen al lloc on es guardaven els vasos canops, relacionats amb el procés d'embalsamament. S'ha de recordar que tots els mecanismes de protecció del difunt no servien de res si el cos no es podia conservar. D'aquí la importància de la momificació que, durant la dinastia XXVI viu un moment de revifalla. Segles més tard, en època cristiana, es produeix un reaprofitament del con-

Figura 4. Vasos canops.

junt, visible per un enterrament sense momificar situat en una de les cambres. L'aspecte més curiós és que al fons es van trobar les restes d'un cos momificat que podria tractar-se de la propietària del sarcòfag de la cambra central.

Al sud-est de la necròpolis s'obre una zona que ha aportat una sèrie de materials relacionats amb les creences religioses. Sota les grans pedres de l'estrat d'enderroc hi ha un estrat remogut amb una gran quantitat de tapes de sarcòfags, desplaçades del seu lloc original, per esllavissades i moviments. Aquest estrat remogut se situa per damunt del paviment de la tomba, format per grans lloses de pedra calcària rectangulars. En l'angle nord-est de la sala, sota el nivell de les lloses del paviment ha aparegut un sarcòfag sencer que pertany a un personatge femení que està decorat amb interessants textos jeroglífics, d'una factura molt semblant a la del personatge de la tomba número 1.

L'aixovar que acompanyava els difunts enterrats en aquesta necròpolis ha aparegut barrejat entre els estrats de la tomba. D'entre tots els components de l'aixovar s'han de destacar els vasos canops (figura 4) i els xauabtis o uixebtis (figura 5).

Els vasos canops són quatre recipients que contenien les vísceres momificades del difunt. Tot i que els exemplars més antics són de l'Imperi Antic, durant l'Imperi Mitjà les vísceres es comencen a col·locar dins de quatre vasos independents amb la figura del difunt i sota la protecció dels fills d'Horus: Amset (home), Hapi (babuí), Duamutef (xacal) i Qebsenuf (falcó). És a partir de la meitat de l'Imperi Nou que la

Figura 5. *Uixebtis*.

tapadora pren la forma d'aquestes divinitats. Quatre òrgans (el fetge, el pulmó, l'estómac i els budells) es dipositaven a l'interior dels vasos fins a finals de l'Imperi Nou, quan tornen a col·locar-se dins les mòmies, un cop momificats. Però aquest fet canvia amb l'arribada de la dinastia XXVI, quan tornen a posar-se de moda i les vísceres es col·loquen a l'interior. Ara cada gerra té la seva particular composició de textos referents a la divinitat protectora. En la nova cala oberta al sud-est de la necròpolis han aparegut diversos vasos canops, així com fragments de vasos. Els més destacats són tres vasos d'època saïta d'alabastre, amb inscripcions jeroglífiques en tres columnes separades per línies. Poden tenir el nom, títols, matronímic, amb la forma que correspon. També s'han exhumat tres tapadores de vasos canops d'alabastre: una amb la representació humana (Amset), una altra amb la representació d'un xacal (Duamutef) i la tercera amb la representació d'un babuí (Hapi). Una quarta tapadora de vas canop de dimensions més petites i de pedra calcària representa un falcó (Qebsenuf).

També s'han localitzat gran quantitat d'*uixebtis* de faiança d'un blau verdós de mides diferents. Aquestes figuretes representaven el difunt i per la màgia de la paraula podien fer-se realitat i treballaven pel difunt. El seu número podia variar de 365 a 401 o més. S'acostumaven a guardar dins una caixa de fusta, tot i que a les tombes saïtes es posaven en uns nínxols a la paret.

L'estil de l'*uixebti* permet classificar-lo com a saïta, ja que presenta unes característiques que ho demostren. Es representen momiformes amb pilar dorsal fins al

final de les natges i una base quadrada petita, fets de faiança amb un vernís verd blavós. La perruca és tripartida i la barba és llarga, tot i que pot ser llisa o amb estriacions. El rostre pot ser detallista o senzill però apareix el somriure «saïta», present també als sarcòfags. Del vestit surten els braços creuats i a les mans porten instruments agrícoles. De l'espatlla esquerra penja una bossa quadrada que s'aguanta per una corda a la dreta. Sempre porten l'aixada per barrejar el fang, a la dreta, i un pic punxegut per cavar la terra.

A l'excavació se n'han trobat de molt senzills, amb els trets simplificats i sense inscripcions jeroglífiques. Però n'hi ha d'altres que presenten textos que corresponen al capítol VI del Llibre dels Morts. Malauradament, el seu estat de conservació és lamentable a causa de la humitat del sector excavat i l'augment del nivell freàtic.

Finalment, s'ha de destacar la creixent popularitat del culte a Osiris en època saïta. Els patis oberts de les grans tombes tebanes tenen un paral·lelisme amb les tombes d'Osiris anomenades *osireions*. La col·locació del sarcòfag al centre de la cambra funerària, envoltat a vegades d'una fossa, es relaciona amb la tomba d'Osiris a Abido. A Oxirinc, les inscripcions de la tomba número 1 parlaven d'un temple anomenat Per-hef, situat prop de la necròpolis. La descoberta d'unes catacumbes i unes estructures relacionades amb el culte a Osiris a pocs quilòmetres de la necròpolis ha posat de manifest l'estreta relació del culte a Osiris i els monuments funeraris en època saïta.

2. ASPECTES FUNERARIS D'ÈPOCA HEL·LENÍSTICOROMANA I BIZANTINA

La Necròpolis Alta d'Oxirinc és preeminent per la presència de les tombes més antigues, però també ho és per la seva centralitat espacial i la posició elevada de les restes respecte de l'emplaçament de la ciutat grecoromana. La que havia estat una necròpolis saïta es va convertir amb el temps en una necròpolis igualment important d'època hel·lenística i romana, amb tombes de pedra a imitació de les seves predecessores, però també amb successives àrees d'enterrament de característiques menys monumentals. D'altra banda, sondeigs de l'any 1993, fets «fora muralla» permeten plantejar ja l'existència de diverses necròpolis de la ciutat grecoromana i paleobizantina, amb utilitzacions fins i tot posteriors a la conquesta àrab (una tomba datada en el IX per carboni 14). L'estudi d'aquestes necròpolis permet veure canvis radicals en la forma d'enterrar i d'honorar els morts. Des de les zones que privilegiaven sepultures individuals fins a altres que són ocupades per a l'enterrament col·lectiu (ja sigui familiar, d'associació o potser fins i tot per desastres com les pestes o altres malalties contagioses que obliguen a fer sepelís ràpids i concentrats).

A la mateixa època que l'*Osiréion* es monumentalitza, es desenvolupa la que potser sigui la primera necròpolis urbana de la ciutat de nova planta. És a Occident del suposat emplaçament de la muralla i s'estén sobre una àrea plana de dimensions ara per ara desconegudes. Luis Gonzálvez va fer els sondejos l'any 1994 amb l'ob-

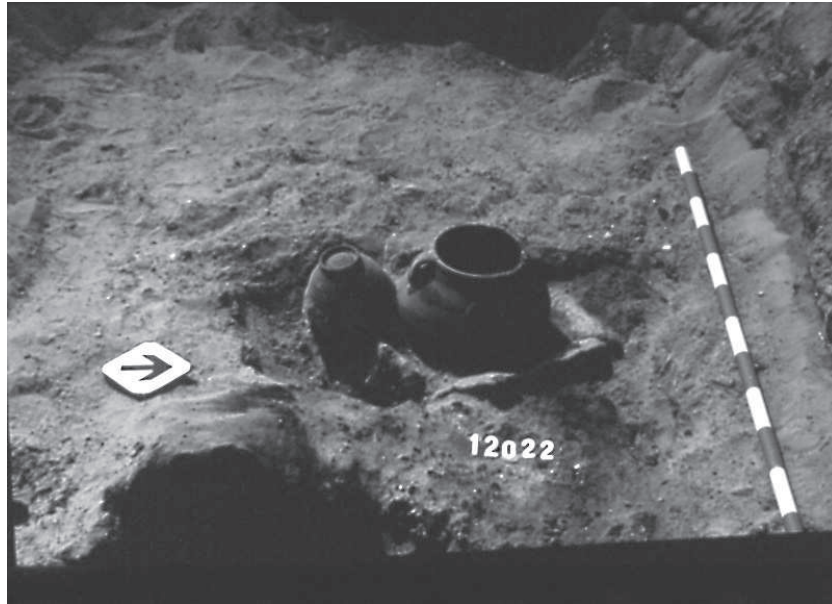

Figura 6. Exemple d'enterrament de la necròpolis occidental.

jectiu de definir la situació de la casa de la missió, però no van poder determinar l'abast de la necròpolis (figura 6). Tanmateix, troballes esporàdiques en les successives campanyes permeten imaginar que aquesta àrea suburbial amb usos funeraris es va anar estenent més i més cap a l'oest durant diversos segles i que arriba, si més no, un quilòmetre més enllà de la muralla. Podem, fins i tot, imaginar que es tracta d'una necròpolis amb l'emplaçament convencional per al món grecoromà, és a dir, a la sortida de les ciutats i al voltant de les vies d'accés, que configura el paisatge que serà el de la ciutat clàssica.

En la zona prospectada més propera a la muralla els enterraments apareixen cada pocs metres i son relativament simples des del punt de vista arquitectònic. Destaca, a més, pel fet que conté exemples d'incineració, que no és gens freqüent per a la sepultura grega a Egipte. És ben sabut que, ben aviat, grecs i romans van adaptar els seus costums i creences funeràries a les pràctiques egípcies que proporcionaven una esperança en una vida d'eternitat a la manera dels déus. Es tracta d'una àrea d'escassa significació monumental però que determina un nou model urbà i necrològic respecte al temps saïta. L'enterrament hi és força indiferenciat sense rastres de grans monumentalitzacions: la tomba amb l'urna i l'*ustrinum* o lloc de cremació *in situ* devia quedar mig protegida per algun tipus de recinte avui desaparegut, però a la manera d'una petita cambra de tovot. Per tant, podem aventurar la hipòtesi que aquesta va ser la primera necròpolis de la ciutat, potser fins i tot amb un caràcter «colonial» per la discreció de l'arquitectura funerària.

Tanmateix, al costat de les cambres d'incineració i deposició de les urnes, es troben estructures lleugerament més complexes, amb un pou o rampa d'accés cap a un àmbit subterrani. No s'hi van trobar urnes i, tot i que tampoc s'hi van trobar restes humanes, es pot pensar en el seu ús per a inhumacions ja que s'ha observat l'existència d'algun dispositiu com ara una banqueta que podria haver servit per dipositar el cos del difunt. Aquesta necròpolis, massa en superfície, ha donat poc material; malgrat això, s'hi han trobat un parell de fragments de terracota, com ara un petit bust que recorda altres ofrenes funeràries hel·lenístiques, evocadores d'una època en què el difunt és comparat als herois o és ell mateix convertit en heroi en el sentit que es fa mereixedor d'un «culte funerari». La cronologia del sector no es pot aventurar a partir d'aquestes dades ni a partir de la forma de les urnes; és sobretot el seu ús el que fa imaginar una data reculada, potser de segle III o II aC.

Al costat d'aquest material més genuïnament grec, a les rodalies d'aquesta àrea de necròpolis hel·lenística, la població d'al Bahnsa i els membres de l'equip han anat fent troballes casuals de fragments d'escultura de relleu amb figuració humana d'època romana altimperial. El Museu de Malawi conté dos grans peces d'aquest mateix estil que devien constituir la senyalització de les millors tombes d'aquesta zona de necròpolis. No se'n pot, en aquest cas, descriure cap resta arquitectònica associada, però sembla versemblant imaginar un tipus de sepultura individual i senzilla.

Molt diferent, per tant, és aquesta necròpolis suburbana respecte dels sepulcres romans de necròpolis alta on es continua la tradició de les cambres funeràries d'època saïta. Les similituds amb aquelles rauen fonamentalment en la tècnica de la construcció a base de carreus escairats i amb voltes de forma lleugerament apuntada. Pel que fa l'organització de les plantes dels sepulcres d'època saïta, a hores d'ara es fa difícil atribuir cada un dels diferents models presents a una època concreta, tal com s'ha pogut comprovar en l'apartat precedent. Tampoc les tombes romanes no són una novetat en aquest sentit, però potser sí pel que fa a les dimensions i la qualitat de la pedra escairada.

Les tombes més clarament romanes es concentren preferentment a la banda oriental de la necròpolis. De fet, només una sembla haver conservat les deposicions originals per a les quals va ser concebuda o adquirida. Les altres, que apareixen al voltant, van ser saquejades en un moment indeterminat o bé romanen sota terra, sota construccions posteriors que estan en estudi. El que s'ha conservat és la part subterrània, les cambres que contenien les sepultures. No tenim pràcticament cap indici dels elements de la superestructura que segurament havia de donar protecció i monumentalitat a l'entrada. Si jutgem per les formes habituals de gestió dels cementiris en època romana, el més probable és que hi haguessin unes tanques amb un jardí funerari i alguna petita instal·lació a la vora de l'entrada del sepulcre per poder portar a terme els rituals.

Els sepulcres principals de la tomba excavada eren de lloses amb coberta més o menys antropomòrfica a la manera d'un sarcòfag. Aquests llocs de deposició estaven a la cambra més gran de la tomba col·lectiva i els cossos estaven preparats amb

cartronatges. Potser es tracta dels membres d'una família nuclear ja que en una de les caixes s'hi van trobar enterrats junts un home i una dona. Sobre el guix pintat dels cartronatges s'hi escrivia l'etiqueta del difunt –en aquest cas en grec–, la qual cosa dóna la mesura de la importància de preservar la identitat del cos, una forma d'abordar el sepeli típica del món egipci on s'ha de possibilitar la reunió de tots els aspectes materials i immaterials que configuren l'individu. També n'és una prova la presència en el modelat del cartronatge de la banda de pètals de rosa que serveix com a símbol de justificació del difunt, és a dir el senyal que ha superat la prova per accedir al més enllà d'eternitat. A banda dels principals, altres cossos, embenats de diferents maneres, es van anar introduint en cambres laterals i fins i tot en el farciment que va acabar segellant l'estructura. En aquestes deposicions successives, malauradament molt mal conservades, s'aprecia tanmateix l'evolució formal dels embolcalls, cada cop més ajustats a l'autèntic retrat del difunt quan es tracta del guix que cobreix la cara i cada cop més indiferent a la durabilitat del conjunt.

En qualsevol cas la tomba excavada va ser utilitzada en diverses ocasions fins al segle IV dC. En aquest temps els enterraments no van ser gaire nombrosos però les variacions en el ritual de deposicions són força sensibles, la qual cosa fa pensar que es van produir de forma prou espaiada. L'estructura apareix nua sense elements de decoració com ara arrebossats amb pintures o relleus esculpits. Només s'ha pogut observar la presència de tres grafitis relacionats amb les portes d'accés a les cambres laterals. En el centre i a tocar de la clau de la volta, la incisió mostra un cavaller amb una fulla de palma a la mà. Recorda la imatge dels cavallers tracis tan representativa del món funerari hel·lenístic, però en comptes d'anar armat porta el ram de palmes que l'apropa més del cavaller-màrtir ben conegut a la iconografia oriental imperial i que esdevé un signe recurrent del triomf dels cristians sobre la mort en conjunts monàstics com ara els Kellia amb datacions fins i tot del segle VII dC. En aquest cas el dibuix no pot ser posterior al segle IV dC i val a dir que casos similars en concepció han estat datats en el segle III dC. Concretament un cas de la necròpolis de Beth Sharim de Jerusalem on un cavaller desmuntat arrossega el seu cavall. La imatge, incisa també sobre la pedra, s'acompanya de grafitis de cercles concèntrics. Curiosament a Oxirinc trobem com a Beth Sharim, a banda i banda de les portes, sengles conjunts de cercles concèntrics amb diferències de detall. Els cercles i la seva compartimentació vehiculen una idea que els erudits s'inclinen a vincular amb el misteri de la vida i de la divinitat. Sembla, doncs, que es tracta d'uns símbols relativament estereotipats que estan destinats a augurar als difunts un bon traspàs, però és difícil ara per ara atribuir-los a una forma de pietat concreta ja que les inclinacions espirituals del món tardà, en els seus inicis, comparteixen en gran mesura repertoris gràfics i conceptes.

Dins el panorama arqueològic de la Necròpolis Alta destaca també per al període romà la presència d'una estructura a la manera d'una casa amb teulada a doble vessant. És de tovot, massissa i possiblement amagui una simple fossa amb una inhumació individual. La forma evoca l'àmbit domèstic en el qual es vol fer reposar el mort i, des d'aquest punt de vista, té paral·lels clars en el món grec i el romà tot i que

Figura 7. Cementiri tardà de la necròpolis alta.

la realització en totot la distància de casos similars a l'occidental. També és original la forma de les vessants que apunten igualment una certa tendència piramidal. La cronologia exacta de l'enterrament no és encara prou clara tot i estar envoltada d'àmfores, però es tracta d'un repertori molt comú a Egipte des de finals de l'època altimperial fins al Baix Imperi. En qualsevol cas, representa un canvi en la tendència observada a la necròpolis, que estableix un tipus d'enterrament en superfície i individual.

En efecte la Necròpolis Alta canviarà totalment d'aspecte en el Baix Imperi, amb dos tipus de cementiri: el cementiri extensiu de tombes individuals i un nou tipus de sepultura per a enterraments col·lectius. En el primer cas, les tombes són senzilles, com a molt amb algun refinament en la decoració de la superestructura que distingeix i protegeix la sepultura. Els cossos estaven dipositats al fons d'una fossa, falcats o recoberts en algun cas per unes taules de fusta de palmera. Tot i que de vegades trobem algun fragment decorat amb un repertori paganitzant, evocador d'una vida d'hedonisme (vinya o ànecs), pels paral·lels coneguts, cal datar aquests treballs en el segle VI dC. És ben sabut que a Egipte, tot i la seva ràpida cristianització, la desaparició de les formes paganes es va produir molt lentament. L'austeritat és notable però no s'obliden gestos de protecció del difunt, com ara una tendeta de fulles de palma (figura 7) que li devia cobrir el cap. I tampoc s'oblida un aixovar mínim, sobretot en el cas dels més petits que s'acompanyen de nines de fusta. Les nines són un element funerari recurrent des de, si més no, l'època grega de manera que a l'es-

tesa teoria que es tracta d'una joguina hi ha autors que han proposat en altres contextos, un sentit religiós en el qual es pretén oferir un acompanyant a l'infant en trànsit, una imatge de la mare o de la divinitat. Al costat d'aquest gest de tendresa trobem una mostra també de violència amb un difunt que presentava un cop al cap per darrere i portava un objecte de bronze il·legible, possiblement una imprecació funerària. Per últim, en aquest cementiri o àrea, es trobaven osseres amb els ossos recuperats possiblement d'altres enterraments més antics en un gest molt clar de respecte i pietat per difunts desconeguts.

En un altre sector de la necròpolis, però també en un context de sepultures aïllades, es trobaven cossos amb l'òbol de Caront per al més enllà. Aquí les tombes estaven orientades en direcció nord-sud, mentre que en el cementiri anterior ho estaven en direcció est-oest. No és prudent, però, deduir-ne una adscripció religiosa ja que l'orientació amb el cap a l'oest, documentada entre cristians, es constata també en necròpolis hel·lenístiques egípcies i és clar que forma part de la pròpia tradició egípcia.

L'altre tipus de cementiri tardà és cobert. L'enterrament es fa dintre de criptes de tovot a les quals s'accedeix des d'habitacions cobertes. Però dintre de la cripta l'enterrament és força indiferenciat. Els cossos presenten una coloració vermellosa característica dels enterraments més tardans, que potser és deguda al tipus de resina o unguent emprat per preparar el cos durant els dies de la seva exposició i dol. Com a molt, trobarem en algun cas un embolcall de fulles de palmes lligades amb cordills d'espargant mentre que en el cementiri anterior el cos anava embolicat amb teixit i recollit amb benes de color vermell.

El nou complex funerari comporta, doncs, una complicada successió de nivells que permet reaprofitar l'espai antic de les cambres romanes. Però no tothom s'apunta al nou ritual i hi ha qui es fa enterrar al marge de les criptes. Són casos aïllats, però significatius ja que són estrictament contemporanis dels altres, però insisteixen en la tradició de la momificació tot i que segurament molt mal executada. A més, la seva sola presència en un edifici que s'està construint de nou amb una concepció tan austera i col·lectiva com és l'enterrament en criptes, fa pensar que hi ha d'haver un sentiment de respecte mutu entre creences diverses. Aquesta constatació dóna peu a interpretar la iconografia de les parets en clau de coexistència de tradicions. En efecte, l'aula funerària que protegeix les criptes ha conservat dues imatges emmarcades per una decoració arquitectònica a la manera de quadres que volen expressar un missatge. No és un repertori merament decoratiu: d'una banda apareix Jonàs i les seves certeses: prefigura la resurrecció de Crist amb els seus tres dies a la balena. El mes de *tybi*, que correspon a finals de desembre-finals de gener en el calendari egípciu, potser faci referència a la celebració del natalici dels difunts que es commemora o de l'orant que presideix la imatge. Però al costat apareix la imatge d'una àguila amb una creu egípcia al bec, que significa la vida. Es tracta d'un ésser psicopomp, envoltat per una garlanda de flors evocadora d'un més enllà idíl·lic. La imatge de l'àguila va ser molt explotada al Proper Orient i a Egipte s'acostuma a associar a continguts cristians mentre que possiblement la tradició egípcia justifiqui igualment una utilització pagana de l'ocell funerari, ja sigui el voltor, com Horus, o l'àguila. Final-

ment en aquest context s'han trobat també unes esteles amb forma d'obelisc que van ser utilitzades per senyalitzar l'emplaçament de les criptes. En un cas, l'estela estava reutilitzada i estava pintada amb una escena de matrimoni: presentava un home i una dona asseguts amb l'aspecte dels devots de l'època paleobizantina. Cap element permet reconèixer en aquests retrats un missatge religiós concret però certament semblen imitar la sagrada família amb una fisonomia austera i gairebé ascètica.

Finalment, el gran canvi en el panorama arquitectònic de la necròpolis el proporciona un edifici funerari més intricat amb una part diàfana per a noves criptes d'enterrament col·lectiu i un espai compartimentat pensat per a la reunió dels vius. Aquesta comporta una sala per al refrigeri, una zona de dipòsit i altres espais distribuïts en dos pisos, possiblement pensats per a la pregària. Les parets d'aquestes sales estaven pintades segons dos estils ben diferents: un grup de pintures utilitzen només dos colors i despleguen un repertori molt poc figuratiu, centrat sobretot en el valor icònic de la creu monogramada i de la corona vegetal funerària, és dir, la corona immarcescible premi per als que tenen la fe ja que és símbol de la vida eterna. En un cas, la corona conté un escrit que segons la lectura dels textos feta per Concepció Piedrafita, evoca un fragment d'oració que correspon al memento per als difunts. En una altra imatge apareix sota la creu i la corona un difunt –tal vegada un jove anomenat Phoebammon– i, potser, la seva mare en el moment en què el finat es presenta davant Déu. La identitat del personatge ha de ser important en una casa funerària destinada a l'enterrament col·lectiu, de manera que potser podem imaginar que es tractava del promotor de l'edifici.

Un altre grup de pintures, en canvi, conté elements de tipus arquitectònic que evocuen l'església cristiana com a institució i com a comunitat. Però la importància del signe es va fent cada cop més palesa i s'acaba manifestant en una escena pintada en policromia i que representa clarament una arquitectura sagrada. A banda i banda del que suposem que és una capella apareixen altres elements com uns personatges i unes palmes i els elements d'una litúrgia funerària: els peixos i unes llànties de penjar. A més, uns textos escrits en grec que evocuen Joan, Anton –diaca- i possiblement Epifani per demanar també un record pietós a l'hora de la seva mort (segons lectura de Concepció Piedrafita). En definitiva un context clarament cristià, un lloc de pregàries, de vigílies, una institució caritativa que escull com a símbol la tomba del seu salvador, el *martyrium* de Crist i de tots els màrtirs. Tot plegat ha permès emetre la hipòtesi d'una transformació subtil de l'estructura cap a un oratori cristià. Amb el problema que encara en aquesta època segles v i vi no hi ha una definició litúrgica del ritual funerari cristià, sinó que es deixa en mans de tradicions locals.

Amb aquesta fase cristiana de la necròpolis es produeix un lligam entre sepultura i lloc de culte que no existia abans i que ens parla de la centralitat espiritual del cementiri a la ciutat tardana. Oxirinc ha permès anar veient les transformacions d'una societat que ret culte a un déu dels morts, Osiris, amb un temple tomba, ha permès veure les restes d'un culte heroic pagà i el culte dels herois de la nova fe, la cristiana, amb una capella funerària que no deixa de ser una tomba temple.

3. LA NECRÒPOLIS HIPOGEA D'OSIRIS

En la tardor del 2000, la policia d'antiguitats egípcia va sorprendre un grup de clandestins saquejant un punt del desert situat aproximadament a un quilòmetre i mig a l'oest de les ruïnes, un indret on la veu popular situava l'emplaçament d'un temple. Els excavadors clandestins s'havien introduït en un hipogeu de grans dimensions (encara impossibles de precisar). En el moment de la trobada el Consell Superior d'Antiguitats Egípcia va decidir explorar de manera preliminar i amb caràcter d'urgència les estructures localitzades.

Els treballs arqueològics de la missió catalanoegípcia durant les campanyes de 2001 i 2002 es van concentrar en aquest punt amb l'objectiu de verificar la seva importància i de propiciar el traspàs de la responsabilitat de l'excavació d'aquest rellevant sector a mans de la nostra missió. Des dels primers dies vàrem poder confirmar que es tractava d'un gran descobriment científic. En efecte, en el transcurs dels treballs es van posar en

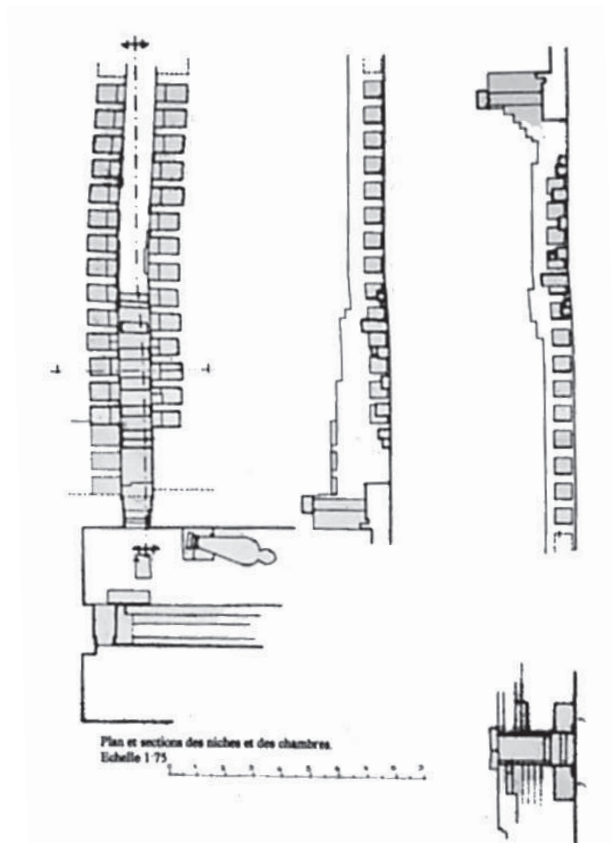

Figura 8. Plànol Osireion.

Figura 9. Sala amb estàtua del déu Osiris.

evidència un conjunt coherent d'estructures subterrànies, que probablement havien estat relacionades amb un temple avui desaparegut. El nom d'aquest monument, Per-Khef, era ja conegut per altres fonts, però mai, fins al moment, no s'havia obtingut cap indicació sobre el seu emplaçament exacte. Es tracta d'un recinte cultural i de la necròpolis d'Osiris a Oxirinc. Un estudi acurat ha permès relacionar-lo amb uns blocs decorats vistos pel professor Serge Sauneron en els anys cinquanta en el mercat d'antiguitats.

La catacumba (figura 8), situada sota una elevació natural del terreny actualment al mig del desert, va ser construïda amb blocs escairats de pedra calcària blanca en galeries excavades en la roca. Mitjançant dues caixes d'escala excavades en la roca es descendeixen deu graons fins arribar a l'entrada de la galeria orientada est-oest. A la dreta de l'ingrés, s'accedeix per una porta construïda amb carreus de pedra calcària a un conjunt que comprèn dos àmbits. En una d'aquestes sales (figura 9) s'ha descobert una estàtua jaient de pedra calcària, del déu Osiris, de 3,40 metres de longitud. L'estàtua està pintada de negre, porta a la mà dreta el *heqa* i el *nejaja* i el cap està cobert per la corona *atef*. Els saquejadors van malmetre la cara de l'estàtua en

Figura 10. Cubs de pedra calcària que contenen en el seu interior les boletes de fang relacionats amb rituals de protecció.

no poder emportar-se-la. Probablement sigui en aquest espai on es retia culte al déu. En els murs de la sala, folrats amb carreus ben escairats de pedra calcària blanca, els constructors havien dibuixat un seguit de línies paral·leles de color vermell, una preparació per inscriure un text que, malauradament, mai no es va arribar a escriure. En el sol de l'estança es van localitzar una sèrie d'obertures que donaven accés a uns nínxols condicionats en el sòcol de construcció. En molts punts dels murs d'aquesta sala encara es pot veure l'inici de l'arrencament de la volta que devia cobrir l'estança. A l'est d'aquesta cambra se'n troba una altra que encara no ha estat excavada. S'hi accedeix per una porta oberta en l'angle sud-est del conjunt. Les mides d'aquestes dues cambres no s'han pogut completar ja que l'excavació no ha pogut finalitzar-se vers el nord. La part interior dels àmbits està definida per una construcció de pedra calcària que recobreix el buit excavat en la roca, però, en l'estat actual, en alguns punts apareixen a la vista els murs mentre que en altres apareix directament la paret de la roca natural. L'alçada dels murs conservats en ambdues cambres varia entre 50 centímetres i 2,50 metres. La coberta hauria de ser de pedra escairada i amb volta que avui ha desaparegut, de manera que queda a la vista la roca foradada i les obertures de ventilació i il·luminació.

A l'altre costat d'aquestes cambres i a l'esquerra de l'escala d'entrada, comença una gran galeria orientada en direcció est-oest on s'han descobert una sèrie de

nínxols construïts a banda i banda d'un estret passadís, en els quals s'enterraven petites mòmies d'Osiris vegetant. De moment n'hi ha 14 a ambdós costats del passadís, però no coneixem el nombre total de nínxols, que sens dubte serà superior ja que no s'ha excavat encara totalment l'estructura. Aquests nínxols es troben bastits en l'interior dels sòcols dels murs nord i sud de la galeria. Amiden al voltant de 80 centímetres d'alçària per 60 centímetres d'amplada i 90 de profunditat. Molts presenten, sobre la llinda de la porta, una inscripció que permet datar el conjunt en l'època ptolemaica. Són inscripcions en hieràtic que mencionen: un any del regnat d'un Ptolemeu, d'una Cleopatra, el nom de l'Osiris enterrat i el nom de la mateixa necròpolis, Per-Khef. Aquests textos es troben actualment en estudi i permetran comprendre millor el sector, l'objectiu de la seva construcció i, sobretot, la història religiosa del nomus oxirinquí. Al final d'aquesta galeria s'obre una nova escala excavada en la roca que ofereix un nou accés des de l'exterior paral·lel al primer. A partir d'aquest punt s'observa l'inici d'una nova galeria que encara no ha estat excavada i que es perllonga en direcció nord-oest. Les galeries havien estat saquejades, però a l'enderroc de l'interior d'aquests nínxols s'han pogut recuperar encara una gran quantitat de petits objectes que formaven part del mobiliari proper al ritual funerari osirià. Entre el material recuperat relacionem per les seves especials característiques:

a) Estatuetes de fang que amiden entre els 5 i els 20 centímetres. Algunes d'aquestes figuretes estan representades momificades, altres tenen restes de recobriments de pa d'or sobre els rostres o una inscripció jeroglífica al dors.

b) Abundants models de taules d'ofrenes i altars.

c) Amulets i diversos objectes relacionats amb la màgia, el ritual i la protecció en el Més Enllà.

d) Cubs de pedra calcària amb una cavitat circular o quadrada (figura 10). Aquests cubs tenen una tapadora també de pedra calcària blanca de forma plana o piramidal, amb pendents variables que donen al conjunt l'aspecte d'un petit *benben* (piramidó). Sobre una de les cares d'aquests cubs hi ha una inscripció en demòtic que fa referència als punts cardinals, a l'interior dels quals s'hi trobava una bola, feta de fang, amb inscripcions també referents als punts cardinals, que estan relacionats amb el ritual de protecció de les quatre boles.¹

e) Peons cònics de fang, que porten inscripcions; la representació d'una figureta femenina sedent o figures masculines, que porten arcs i fletxes a les mans.

Tot aquest material està relacionat amb els cultes osirians de la Baixa Època i fan referència, en especial, als rituals d'Osiris durant el mes Khoiak.²

Un paral·lel interessant de destacar el trobem en les excavacions que la missió francoegípcia està portant a terme al nord-est del recinte del temple d'Amon a Karnak.³

1. Goyon, J. Cl. «Textes mythologiques II. La révélation du mystère des quatre boules». *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 75, 1975, p. 349-399.

2. Chassinat, E. *Le mystère d'Osiris au mois de Khoiak*, I – II, El Cairo, 1966-68.

3. Leclère, Fr.: A Cemetery of Osirid figurines at Karnak, *Egyptian Archaeology*, 9, 1966, p. 9-12.

A l'*Osiréion* culminava el ritual dels misteris d'Osiris que rememoraven la mort i el renaixement del déu. Diversos textos ens descriuen el complex ritual, que incloïa la fabricació dels simulacres de les mòmies del déu i l'enterrament d'aquestes estàtues. Les figures, d'uns 50 centímetres, s'elaboraven en dos motlles amb l'efígie del déu reomplerta de terra, en els quals se sembraven llavors de blat o d'ordi. Es regaven fins que el gra germinava i tot seguit, s'unien les dues meitats del motlle. L'estàtua resultant s'embenava amb delicadesa i es protegia amb una màscara funerària. Aquestes figures s'inhumaven en els nínxols amb diversos objectes rituals de protecció i acompanyats d'amulets i simulacres d'ofrenes alimentàries i taules d'ofrena.

Leclère, Fr.; Coulon, L. «Fouilles dans la nécropole osirienne du secteur nord-est du temple de Karnak». A: C. J. Eyre (ed.), *Seventh International Congress of Egyptologists. Cambridge 3-9 september 1995, Abstracts of Papers*. Oxford, 1995, p. 104-105. (resum de la comunicació).

Leclère, Fr.; Coulon, L. «La nécropole osirienne de la «Grand Place» à Karnak. Fouilles dans le secteur nord-est du temple d'Amon». A: *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists. Cambridge 3-9 september 1995*, Orientalia Lovainensia Analecta, C.J. Eyre . Lovaina, 1998, p. 649-660.

Leclère, Fr. «New Data on Burials of Osirid Figurines: The So-Called Saite Vaulted Tomb at Karnak», *VIIIth International Congress of Egyptologists*, Cairo 28 de març - 3 d'abril de 2000. Abstracts of Papers, El Cairo 2000, p. 109-110.

Leclère, Fr. «Le tombeau d'Osiris à Karnak: présentation des travaux récents». *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie*, 153, mars 2002, p. 24-44.

Leclère, Fr. «Données nouvelles sur les inhumations de figurines osiriennes; le tombeau d'Osiris à Karnak». In *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century, Proceedings of the Eight International Congress of Egyptologists*, Cairo 2000, 28 de marzo a 3 de abril de 2000. The American University in Cairo Press, El Cairo-Nueva York, 2003, p. 295-303.